

УДК 338.242.2 (477)

Н. В. Чумак*Київський національний торговельно-економічний університет***АНТИМОНОПОЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОВАРНИХ РИНКІВ
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ**

У статті йдеться про антимонопольне регулювання товарних ринків у контексті міжнародного досвіду. Визначено, що конкуренція сприяє ефективному функціонуванню товарних ринків у відкритій економіці шляхом оптимального розподілу ресурсів і максимальному задоволенню попиту споживачів. Виявлено, що конкурентні відносини, які складаються у транзитивних економіках, потребують відповідного інституційного оформлення, оскільки поза такими інститутами вони замість конструктивної сили перетворюються на деструктивну. Окреслено причинно-наслідкові зв'язки формування конкурентного середовища. Установлено, що обмеження конкуренції створює серйозні загрози економічній безпеці і заважає реалізації синергетичного ефекту від вільного змагання господарюючих суб'єктів. Запропоновано шляхи вдосконалення механізму антимонопольного регулювання в контексті міжнародного досвіду.

Ключові слова: антимонопольне регулювання, монополія, конкурентоспроможність, товарні ринки, економічна безпека.

Статья посвящена антимонопольному регулированию товарных рынков в контексте международного опыта. Определено, что конкуренция способствует эффективному функционированию товарных рынков в открытой экономике путем оптимального распределения ресурсов и максимальному удовлетворению спроса потребителей. Доказано, что конкурентные отношения, которые складываются в транзитивных экономиках, требуют соответствующего институционального оформления, поскольку вне таких институтов они вместо конструктивной силы превращаются в деструктивную. Определены причинно-следственные связи формирования конкурентной среды. Установлено, что ограничение конкуренции создает серьезные угрозы экономической безопасности и мешает реализации синергетического эффекта от свободного соревнования хозяйствующих субъектов. Предложены пути совершенствования механизма антимонопольного регулирования в контексте международного опыта.

Ключевые слова: антимонопольное регулирование, монополия, конкурентоспособность, товарные рынки, экономическая безопасность.

The article is dedicated to antimonopoly regulation of commodity markets in the context of international experience. The paper has determined that competition promotes the efficient functioning of commodity markets in an open economy through the optimal allocation of resources and maximum satisfaction of consumer demand. It is substantiated that competitive relationships that are being established in transition economies, require an appropriate institutional design, due to the fact of them becoming a destructive rather than a constructive force outside of such institutions. The work identifies causal relationships necessary for creation of competitive environment and determines that the restriction of competition may ensue in serious threats to the economic security and hinder the implementation of the synergetic effect of free competition of economic entities. The paper further suggests ways of improving the mechanism of Antimonopoly regulation in the context of international experience.

Keywords: antimonopoly regulation, monopoly, competitiveness, commodity markets, economic security.

У країнах з розвинутою ринковою економікою антимонопольне регулювання є одним із найважливіших складників економічної політики держави. Закріплення в Конституції України конкурентних вимог підтверджує важливу роль, яку повинна відігравати державна антимонопольна політика в системі державного регулювання. Значною перешкодою на шляху розвитку конкуренції є порушення нормативно встановлених правил поведінки у сфері господарювання суб'єктами

господарювання. Протидія таким порушенням і є одним з основних завдань антимонопольних органів України, які згідно з законодавством здійснюють контроль за дотриманням конкурентного законодавства.

Рівень конкурентоспроможності вітчизняної економіки залишається низьким, що породжує суттєві загрози економічній безпеці країни. Ключовою проблемою забезпечення конкурентоспроможної національної економіки є захист економічної конкуренції за допомогою антимонопольного регулювання.

В Україні розробка проблематики, пов'язаної із антимонопольним регулюванням товарних ринків у контексті міжнародного досвіду започаткована ще у ХХ ст. у працях М. Тугана-Барановського, І. Голдштейна, І. Янжула, П. Фомина, М. Соболева. Сучасні публікації з питань антимонопольного регулювання належать І. Дахно, Л. Семеновій, Т. Ковальчуку, О. Власюку, Л. Кузьменко та ін. Удосконалення антимонопольного регулювання висвітлено в наукових працях зарубіжних економістів Й. Шумпетера, Дж. Бейна, Д. Трумена, Е. Чемберліна, В. Ковачича, Дж. Робінсон, дослідників із країн СНД – В. Качаліна, В. Сенчагова, Н. Редюхіна. Утім, незважаючи на цінність результатів досліджень указаних науковців, багато питань окресленої проблеми залишаються дискусійними, що зумовлює вибір теми.

Відзначимо, що в Україні розвиваються галузі й сектори економіки, у яких конкурентні відносини стали реальністю. У 2000–2003 рр. активізувалася конкурентна політика, чому сприяло прийняття Закону України «Про захист економічної конкуренції». Утім, можна констатувати, що у вітчизняному економічному просторі реальні конкурентні відносини наявні лише фрагментарно. Певні загальнодержавні ринки все ще мають високий рівень монополізації. Подібна ситуація зберігається і на окремих регіональних ринках. Крім того, негативно впливає на розвиток економіки недосконалість державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, тоді як саме ці суб'єкти найчастіше допускають зловживання монопольним становищем на ринку. Не відповідають реальним економічним розрахункам ціни і тарифи на їхні послуги, структура витрат виробництва, не створено сучасної системи державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання.

Поглиблення економічних перетворень і активізація інтеграційних процесів загострює питання щодо антимонопольного регулювання товарних ринків, захисту суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції, зловживань монопольним становищем на ринку, антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання та антиконкурентних дій органів державної влади і органів місцевого самоврядування та відповідно потребує удосконалення механізму здійснення державного контролю в сфері захисту економічної конкуренції та забезпечення захисту конкурентних відносин в Україні.

Вітчизняне антимонопольне регулювання порівняно з антимонопольними законодавствами розвинутих держав досить молоде. Воно створювалося з використанням світового досвіду та з урахуванням специфічних чинників, що об'єктивно існують в Україні. У своїх працях [2; 3] науковці вказують на певні недоліки в антимонопольному регулюванні товарних ринків у державі, що потребують усунення або коригування.

Нагадаємо, що об'єктивні передумови започаткування антимонопольного регулювання економіки з боку держави були сформовані ще у ХVІІ ст., після проведення буржуазних революцій у країнах Європи та переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва. У деяких європейських країнах існували

закони, які засуджували прояви монополії, що пригнічували конкуренцію. Однак офіційно закріплені вони були наприкінці XIX ст. у США у формі антитрестівського законодавства, згодом розповсюдженого майже в усіх розвинутих країнах світу. Також поштовхом до введення регулювальних заходів у Сполучених Штатах стала монополізація ринку (майже 90 %) такими компаніями як Rockfellow's Standard Oil та Tobacco Company. Основними правовими актами, прийнятими в межах антитрестівського законодавства США, були Антитрестівський Закон Шермана (1890) – забороняє будь-які об'єднання та змови з метою монополізації ринку та обмеження торгівлі; Закон Клейтона (1914), доповнений згодом Законом Робінсона-Патмана щодо боротьби з дискримінацією цін (1936) та Законом Селлера проти злиття компаній (1950). Вони регулюють такі сфери ділової практики як дискримінація цін, злиття компаній, примусові та зв'язувальні угоди, переплетіння директоратів. Закон «Про Федеральну торгову комісію» (1914) – забороняє застосування недобросовісних або нечесних методів конкуренції [див.: 4, с. 103].

Антитрестівське законодавство за свою більш ніж вікову історію як посилювалося, так і слабшало. Дослідження, проведені науковцями у восьми країнах (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Корея, Італія, Швеція та Швейцарія) свідчать, що саме активна конкуренція на внутрішньому ринку асоціюється з міжнародним успіхом. Емпіричні спостереження розвинутих економік указують, що найбільш доцільною формою організації ринку є модель 12 ± 1 компаній в основних галузях економіки.

Другим після США центром світової економіки є Японія. Незважаючи на монополізацію та протекціонізм з боку держави деяких галузей економіки (будівництво, сільське господарство, торгівля), у країні існує велика внутрішня конкуренція, що зумовлює високу конкурентоспроможність японських товарів на міжнародному ринку (автомобілі, комп'ютери, телекомунікації). Але нагальною проблемою сучасної японської економіки є зниження продуктивності праці саме в галузях, підтримуваних державою. Отже, концепція конкурентних переваг, яка полягає в економії від масштабу в монополізованих галузях, виявила свої вади і на прикладі невеликих країн. Наприклад, у Швеції антитрестівські закони застосовують лише для внутрішнього ринку.

Останнім часом у країнах Європейського Співтовариства все більше виявляється тенденція до уніфікації законодавств країн-членів. Пріоритетним напрямом цього процесу є посилення антитрестівського законодавства. У межах ринкових реформ у державі антимонопольне регулювання товарних ринків набуває особливого значення. Специфіка перехідної моделі української економіки полягає у проведенні заходів щодо демонополізації економіки поряд із приватизацією державних підприємств-монополістів, структурною перебудовою економіки та конверсією підприємств військово-промислового комплексу.

Розвиток конкуренції гальмується об'єктивними причинами (необхідність захисту національних інтересів країни, нерозвинутість ринкової інфраструктури тощо). Спільними заходами, які застосовують у змішаній та перехідній економічній системі в межах антимонопольного регулювання товарних ринків, є:

- встановлення цін і тарифів (відпускних цін на продукцію підприємства-виробника, граничних рівнів цін, торговельних надбавок та постачальницько-збутових націнок), граничних нормативів рентабельності;
- декларування зміни цін;
- встановлення стандартів і показників якості для товарів і послуг;

- регулювання обсягів ринку (виробництва);
- розподіл ринків (визначення споживачів, постачальників тощо);
- тарифне регулювання імпорту та експорту товарів [3, с. 17].

Держава повинна створити умови для запуску механізму ринкової конкуренції, оскільки лише в цьому випадку ринок виконуватиме функції на рівні мікроекономіки – стимулюватиме виробництво продукції, що користувалася б попитом, раціональне використання ресурсів і зниження витрат виробництва, упровадження нової техніки і новітніх технологій і врешті-решт – підвищення ефективності суспільного виробництва.

Аналіз антимонопольного регулювання з урахуванням ринкової економіки України дозволяє виділити основні напрями антимонопольного регулювання товарних ринків у контексті міжнародного досвіду. Ці напрями включають основні види обмежувальної ділової практики на сучасному етапі розвитку антимонопольного регулювання і є сукупністю заходів, спрямованих на:

- запобігання та недопущення антиконкурентних узгоджених дій;
- недопущення зловживання монополюючим (домінуючим) становищем на ринку;
- контроль за економічною концентрацією суб'єктів господарювання.

Обов'язковою умовою державного втручання має бути відкритість і прозорість його механізмів, уникнення централізованого розподілу й втручання у виробничу діяльність суб'єктів господарювання та в ціноутворення. Основною умовою такого державного втручання має стати забезпечення позитивного ефекту для суспільства та економіки в цілому, зокрема:

- надання допомоги підприємствам, що мають важливе значення для національної безпеки і оборони України;
- підтримка науково-дослідних робіт;
- захист довкілля та забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів;
- поліпшення інвестиційного клімату.

Потребують удосконалення з погляду антимонопольного регулювання такі форми державного втручання в ринкові відносини: фінансування та погашення боргових зобов'язань, державна допомога, державні гарантії, низькі відсотки надання кредитів, податкові пільги тощо. Адже в них можливі чинники, які можуть спотворити конкуренцію, що у свою чергу, може негативно вплинути на економіку України загалом.

Крім того, доцільно вдосконалити нормативні засади цінової політики у сфері природних монополій, адже така недосконалість є однією з першопричин великої кількості цінових зловживань монополюючим (домінуючим) становищем, що призводять до деформації ціноутворення в економіці в цілому. На сьогодні ще не створено ефективної системи регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, особливістю якої став би перехід від відомчого регулювання до формування ефективної, прозорої та недискримінаційної системи регулювання природних монополій з боку незалежних органів. Потрібно запровадити збалансований підхід, за якого високі тарифи на послуги суб'єктів природних монополій слід розглядати не лише як механізм наповнення бюджету чи соціального захисту працівників сфери природних монополій, а й як негативний чинник, що знижує конкурентоспроможність інших секторів економіки, зменшує бюджетні надходження чи знижує рівень соціального захисту. Тут зазначимо, що розширенню сфери конкурентних відносин та підвищенню рівня їхньої ефективності слугуватиме звуження сфери безпосередньої участі держави в господарській діяльності, насамперед за рахунок процесів приватизації. Однак, з огляду на ймовірність

монополізації ринків у випадку продажу кількох об'єктів одному покупцеві органи державної влади повинні забезпечити узгодженість і збалансованість конкурентної політики з політикою у сфері приватизації. Відтак особливістю сучасного етапу приватизації має стати одночасне поєднання процесів пошуку ефективного власника та запобігання монополізації економіки.

Розглянуті положення слід урахувати під час визначення завдань, що мають виконувати антимонопольні органи з метою досягнення безпечного й ефективного функціонування економічної системи держави. Отже, за сучасних умов особливої актуальності набуває розроблення державного антимонопольного регулювання в контексті економічної безпеки суспільства, яке має включати такі заходи:

- визначення критеріїв і параметрів (кількісних і якісних граничних показників структури ринку, ринкової влади тощо) антимонопольного регулювання в Україні, що відповідають вимогам економічної безпеки;

- встановлення основних суб'єктів загроз, механізмів і критеріїв їх впливу на національну економічну і соціально-політичну систему;

- формування адекватної системи антимонопольних органів.

Можна виділити такі дві основні форми боротьби з монополіями:

- 1) попередження створення монополій;

- 2) перешкоджання використанню монопольної влади.

Законодавство країн Заходу діє здебільшого через першу форму. Це відбувається тому, що, на думку фахівців у цій галузі, значно легше є не допустити виникнення монополії, ніж потім боротися з уже наявною. Такими попереджувальними заходами є заборона об'єднань, а також змов, які ведуть до обмеження виробництва й торгівлі, тобто йдеться про заборону створення монополій будь-якого відомого виду. Існує заборона на придбання акцій та інших активів підприємств-конкурентів, якщо це веде до монополізації галузі та послаблює конкурентну боротьбу. Наприклад, у Японії через це були заборонені холдингові компанії [5].

У світовій економічній практиці розрізняють три основні типи злиття підприємств: горизонтальне, вертикальне та диверсифікацію. Перший тип виникає, коли об'єднуються фірми-представники однієї галузі, що випускають тотожну продукцію або надають альтернативні послуги. Саме цей тип злиття найбільше переслідуються законодавчими актами. Інші два – вертикальний (об'єднання двох фірм, пов'язаних виробничою чи технологічною залежністю) та диверсифікація (об'єднання фірм-виробників різнопланових продуктів чи послуг) – контролюють менше і ставлення до них більш ліберальне, бо вони не створюють можливості монополізації окремих ринків.

Поруч із заходами, спрямованими на недопущення утворення монополій на ринках, існують такі, що покликані боротися з уже наявними фірмами, що можуть уважатися монополістами. Проти них застосовують високе оподаткування монопольних прибутків, контроль за цінами на продукти виробництва монопольних утворень, переведення монополій у державну власність, адміністративне покарання за порушення антимонопольного законодавства, здійснення демонополізації.

Водночас специфікою економіки України є те, що ще в період її належності до народногосподарської системи СРСР вона відрізнялася одним із найвищих рівнів концентрації та централізації виробництва, його монополізації. Сьогодні надмірний рівень монополізації зберігся та деякою мірою навіть збільшився, оскільки держава протягом останніх років, послабивши контроль над виробником, своєчасно не впровадила механізм його обмеження шляхом створення і підтримки конкуренції.

Поглиблення економічних перетворень і активізація інтеграційних процесів загострює питання державної антимонопольної політики, що стосується захисту суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції, зловживань монополюючим становищем на ринку, антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання та антиконкурентних дій органів державної влади і органів місцевого самоврядування та відповідно потребує вдосконалення механізму здійснення державного контролю у сфері захисту економічної конкуренції та забезпечення захисту конкурентних відносин в Україні.

Антимонопольне законодавство в Україні визначає правові основи обмеження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за його дотриманням. Законами України «Про захист від недобросовісної конкуренції» та «Про захист економічної конкуренції» караються всі дії підприємця, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок інших та на встановлення дискримінаційних цін на свої товари. Закони спрямовано на демонополізацію економіки, фінансової, матеріально-технічної, інформаційної, консультативної та іншої підтримки підприємців, які сприяють розвитку конкуренції.

Світові монополюючі процеси змусили державу посилити регулювальні засади в економіці. Спеціальна антимонопольна політика та антимонопольне законодавство дали змогу поставити під контроль процеси монополізації, зберегти і посилити конкуренцію.

Отже, одним із ключових напрямів підвищення конкурентоспроможності національної економіки є поглиблення теоретичних засад і розроблення заходів антимонопольного регулювання, адекватних умовам транзитивної економіки України. Вітчизняні дослідження проблем антимонопольного регулювання проводилися ще на початку ХХ ст., у них визнавалася потреба розроблення ефективної системи державного регулювання монополюючих об'єднань, що виникли із розвитком капіталізму, зверталася увага на об'єктивний характер виникнення монополій. Дослідження цієї проблематики відновилися на початку 90 років ХХ ст. із переходом до ринкової економіки. Однак антимонопольне регулювання економіки розглядалося як інструмент захисту споживачів, тоді як воно виступає важливим елементом системи забезпечення економічної безпеки.

Завданням антимонопольного регулювання є недопущення значних відхилень від досконалого конкурентного середовища через створення надмірно збільшених, насамперед вертикально інтегрованих приватних оргструктур. Схожі обмеження конкуренції створюють серйозні загрози в державі і заважають реалізації синергетичного ефекту від вільного змагання господарюючих суб'єктів, їх широкої кооперації, установа суспільно-прийнятних цін, створення додаткових робочих місць. Оскільки реальне конкурентне середовище в українській економіці відрізняється від ідеальної моделі ринку, теорія і практика антимонопольного регулювання мають бути спрямовані на визначення характеру конкурентних відносин, їх впливу на виникнення криз на товарних ринках, виявлення характеру діяльності монополій і олігополій, наслідків деформацій конкурентного середовища під впливом «тіньової» економіки тощо.

Аналіз стану антимонопольного регулювання товарних ринків приводить до висновку про потребу вдосконалювати антимонопольні органи і відповідне законодавство. Для забезпечення захисту економічної конкуренції важливе значення має незалежність органів антимонопольного регулювання, про що свідчить аналіз досвіду розвинених країн.

Бібліографічні посилання

1. Антимонопольно-конкурентна політика: теорія і практика : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 2015. – Вип. 1. – 264 с.
2. Віскузі В. Кіп Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика / В. Кіп. Віскузі, Дж. М. Вернон, Дж. Е. Гарингтон ; пер. з англ. О. Кілієвич. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2014. – 1047 с.
3. Горняк О. В. Теоретичні підходи до вимірювання рівня концентрації та монополізації на сучасних ринках / О. В. Горняк, В. В. Філіпович // Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова : Сер. «Економічні науки». – 2012. – Вип. 1 (6). – Т. 17. – С. 14–23.
4. Еременко В. И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран / В. И. Еременко // Государство и право. – 2015. – № 9. – С. 100–111.
5. Огляд практики деяких зарубіжних конкурентних відомств (ЄС, окремих країн ЄС, США) щодо визначення ринку та ринкової влади [Електронний ресурс] / Антимонопольний комітет України. – Режим доступу : http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article?art_id=117104&cat_id=112391
6. Матюшко П. Антимонопольна політика Європейського співтовариства / П. Матюшко // Юридичний журнал. – 2014. – № 12. – С. 124–129.

Надійшла до редколегії 10.05.16